

ارزیابی جایگاه منطقه خلیج فارس در ارتقاء منزلت ژئوپلیتیک تشیع

ابوطالب احمدی ارکمی^۱، مرتضی شمسینی غیاثوند^۲، زهرا صابر^۳، زهرا دست‌نشان^۴

چکیده

منطقه خلیج فارس با توجه به موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک خود همواره در طول تاریخ در معادلات سیاسی و اقتصادی جهان نقش آفرین بوده و دامنه تأثیر تحولات آن از سطح منطقه فراتر رفته و جامعه بین‌المللی را متأثر ساخته است. در سال‌های پس از جنگ سرد و حاکم شدن دیدگاه اقتصادمحوری بر جهان، اقتصاد جهانی به شدت به منابع انرژی وابسته شده است. با توجه به ذخایر عظیم انرژی در منطقه خلیج فارس وابستگی دولت‌ها به این منطقه تا دهه‌های آتی هم چنان ادامه خواهد یافت. در این راستا پراکنش حداکثری شیعیان در منطقه خلیج فارس زمینه را برای ایفای نقش آنها به عنوان یکی از بازیگران اصلی و نقش آفرین در منطقه و جهان فراهم ساخته است. بهره‌مندی شیعیان از مزیت‌های مختلفی چون؛ برخورداری از آموزه‌های مذهبی قوی، سوابق تاریخی و حضور در منطقه استراتژیک خلیج فارس سبب گردیده تا امروزه از آنها به عنوان یک مولفه ژئوپلیتیک یاد شود. به طوری که ۷۰ درصد جمعیت مناطق نفت خیز منطقه خلیج فارس را شیعیان تشکیل می‌دهند، که از این مقوله تحت عنوان تلاقی ژئوپلیتیک تشیع و ژئوپلیتیک انرژی یاد می‌شود. در این راستا مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای سعی دارد تا ضمن تشریح جایگاه منطقه ژئوپلیتیک خلیج فارس به نقش این منطقه در ارتقاء منزلت ژئوپلیتیک تشیع بپردازد. مطالعات صورت گرفته حکایت از آن دارد که برخلاف نظریه‌های ژئوپلیتیک سنتی که خلیج فارس را جزء سرزمین‌های حاشیه‌ای به شمار می‌آورد، در نظریه‌های جدید این علم خلیج فارس به سرزمین هارتلند یا محور تبدیل شده است. از طرفی حضور حداکثری شیعیان در منطقه راهبردی و ژئواکونومیک خلیج فارس بر منزلت ژئوپلیتیک تشیع افزوده است.

کلید واژگان: ژئوپلیتیک شیعه، ژئواکونومی، ایران، منطقه خلیج فارس.

۱- نویسنده مسئول: کارشناس ارشد جغرافیای سیاسی، مدرس مدعو دانشگاه پیام نور طالقان، Abotaleb_orkomi@yahoo.com

۲- کارشناس ارشد جغرافیای سیاسی

۳- کارشناس ارشد جغرافیای سیاسی، مدرس دانشگاه پیام نور فومن و شفت

۴- دبیر آموزش و پرورش شهرستان لنگرود

۱- مقدمه

در سده بیست و یکم با فاصله گرفتن از استراتژی‌های نظامی، جهان در حال گذار از قلمروهای ژئواستراتژیک سابق است. در حقیقت می‌توان عصر حاضر را دوره تسلط مفاهیم جدیدی چون، ژئواکونومی دانست که نقش کشورها و ایفای آن منوط به داده‌ها و داشته‌های اقتصادی آنها است. منطقه خاورمیانه با توجه به برخورداری از منابع عظیم نفت و گاز، در نظریه‌های جدید ژئوپولیتیک به عنوان تکیه‌گاه معرفی شده که نقش مهمی را در معادلات انرژی جهان دارد (نامی و عباسی، ۱۳۸۸: ۴۱). در این میان شیعیان به عنوان یک مؤلفه مهم قدرت در خاورمیانه به دلیل حضور در مناطقی با ارزش ژئواکونومی بالا در بطن تحولات سیاسی و اقتصادی منطقه و جهان قرار دارند به طوری که بیش از ۷۰ درصد جمعیت منطقه خلیج فارس را شیعیان تشکیل می‌دهند (توآل، ۱۳۸۷: ۱۷۱). امتداد جغرافیایی شیعیان در منطقه خاورمیانه و به هم پیوستگی قلمرو آنها سبب شده که عده‌ای از مخالفان تشیع از آن به عنوان یک هلال شیعی یاد کنند. در دهه‌های اخیر بروز تحولاتی نظیر پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، مؤفقیت‌های حزب الله در لبنان، ایفای نقش شیعیان در عراق بعد از سقوط صدام، گسترش موج آزادی خواهی در کشورهای حوزه خلیج فارس باعث شده که شیعیان در کانون تحولات قرار بگیرند. عوامل فوق به همراه استقرار شیعیان در بطن مناطق استراتژیکی توأم با توانمندی ژئواکونومیک بالا سبب ارتقاء جایگاه تشیع در خاورمیانه و تبدیل آن به یک مؤلفه ژئوپولیتیک قدرتمند گردیده است. اهداف مورد توجه در این مقاله عبارتند از:

- تحلیل موقعیت منطقه ژئوپولیتیک خلیج فارس.
- تحلیل پراکنش جغرافیایی شیعیان منطقه خلیج فارس.
- تبیین جایگاه خلیج فارس بر ارتقاء منزلت ژئوپولیتیک شیعه.

۲- مبانی نظری

پس از فروپاشی نظام کمونیستی و از بین رفتن سیستم اداره جهان براساس نظام دو قطبی (شرق و غرب) عده‌ای از صاحب‌نظران به این نتیجه رسیده‌اند که در شرایط به وجود آمده دیگر نظامی‌گری و داشتن سلاح‌های جنگی به عنوان مؤلفه قدرت در جهان محسوب نمی‌گردد چرا که، پس از سقوط نظام دو قطبی و با توجه به شرایط به وجود آمده ممکن است دیگر برخورد نظامی مستقیم میان ابرقدرت‌ها صورت نگیرد. بنابراین در این دوره از تاریخ توانمندی‌های اقتصادی، به عنوان عامل اصلی قدرت و نفوذ در جهان تلقی گردید. پس از دوران جنگ سرد (۱۹۸۹-۱۹۴۷) و فرو ریختن دیوار برلین، مفهوم ژئواستراتژی یک چرخش کلی نمود و در قالب مفهوم ژئواکونومی خود را مطرح ساخت که هدف کلی ژئواکونومی دخل و تصرف و به عبارتی دخالت در استراتژی‌های اقتصادی

است (عزتی، ۱۳۸۶: ۲۵). در این رابطه ادوارد لوت واک و شرایبر، نظریه‌هایی را مطرح ساختند. لوت واک طرفدار کاهش نقش نظامی‌گری پس از جنگ سرد است او معتقد است که اقتصاد و بازار سود دهی مطلوب می‌تواند جایگزین مناسبی برای نظامی‌گری و مسابقه تسلیحاتی در نزد قدرت‌های بزرگ تلقی گردد و تقابل‌های آینده بین کشورهای مختلف بیشتر جنبه اقتصادی خواهد داشت. بنابر اعتقاد او تجارت بر نظامی‌گری رجحان دارد چرا که در تجارت سوددهی متقابل وجود دارد (زین‌العابدین، ۱۳۸۹: ۱۷۸). با توجه به حاکم شدن دیدگاه اقتصاد محور در جهان، مناطق ژئواکونومیک از ارزش و اعتبار زیادی برخوردار شدند و توجه جهانیان را به خود جلب نمودند. در این راستا منطقه خاورمیانه و علی‌الخصوص خلیج فارس به عنوان مرکز اصلی انرژی (نفت و گاز) از اهمیت روزافزونی برخوردار شد و با توجه به میزان ذخایر موجود در این منطقه خلیج فارس به عنوان قلب انرژی در جهان نام گرفت. ذخایر نفت جهان از لحاظ جغرافیایی به شدت متمرکز است و بیش از ۶۴ درصد ذخایر تثبیت شده انرژی جهان در خاورمیانه وجود دارد. (عزتی، ۱۳۸۸: ۵۷) اهمیت روزافزون انرژی و نقش آن در شکوفایی صنعت در جهان امروز باعث شده است که بعضی از صاحب‌نظران و نویسندگانی مانند کاستلز اعتقاد دارند که منطقه خاورمیانه از موقعیت حاشیه‌ای خود در قرن بیستم و عصر نظامی‌گری به متن بحران و مرکز معادلات امنیت جهانی در قرن بیست و یکم راه یافته و به موضوعی جهانی تبدیل شده که کلیه قدرت‌های بزرگ و مهم به نوعی با این منطقه در ارتباط بوده و امنیت خود را با آن تعریف کرده‌اند (اخباری و ایازی، ۱۳۸۶: ۳۵). امروزه به طور قطع حضور قدرت‌های بزرگ در مناطق مختلف خاورمیانه و خلیج فارس به دنبال دسترسی به منابع انرژی ارزان و مطمئن و از طرفی رقابت بر سر منافع اقتصادی است. ریچارد نیکسون رئیس‌جمهور سابق آمریکا درباره اهمیت نفت خلیج فارس می‌نویسد: نفت خون صنعت مدرن است و خلیج فارس قلبی است که این خون را مانند تلمبه به جریان می‌اندازد، راه‌های دریایی پیرامون خلیج فارس شریانهایی هستند که این خون حیاتی از آنها می‌گذرد (روشن و فرهادیان، ۱۳۸۵: ۱۲۹). جمهوری اسلامی ایران با توجه به جمعیت انسانی، نظام سیاسی اسلامی و دارا بودن اکثریت جمعیت شیعه مذهب، به عنوان هارتلند تشیع در جهان تلقی می‌گردد و سایر مراکز شیعی واقع در کشورهای مختلف در امتداد این هارتلند قرار گرفته‌اند که از آنها می‌توان به عنوان مکمل‌های ژئوپلیتیک تشیع در ایران یاد کرد و اقتدار آنها تا حدودی وابسته به میزان قدرتمندی ایران است. جهان تشیع امروزه یک خط سیر مهمی را از لحاظ جغرافیایی شامل می‌شود که در واقع از شرق کشور چین و هندوستان شروع شده و بعد از رسیدن به ایران، از طریق عراق و خلیج فارس به سوریه و لبنان می‌رسد. عده‌ای از نویسندگان از این خط سیر و امتداد جغرافیایی تشیع به عنوان کمربند شیعی و عده‌ای دیگر از جمله پادشاه اردن آن را هلال شیعی می‌نامند. در محدوده قلمرو

فصلنامه مطالعات فرهنگی و سیاسی خلیج فارس

سکونت شیعیان به علت پیوستگی جغرافیایی هر نوع حادثه‌ای به سرعت انتقال می‌یابد. قلمرو جغرافیایی شیعیان از لحاظ سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و غیره دارای توانمندی زیادی است. در این راستا استقرار شیعیان در منطقه مهم خلیج فارس که از لحاظ ژئواکونومیک، از ارزش و اعتبار بالایی در جهان برخوردار بوده بر وزن ژئوپلیتیک تشیع در جهان افزوده و شیعیان را به عنوان یک مؤلفه نقش آفرین و قدرتمند در منطقه و جهان معرفی نموده است.

۳- فرضیه تحقیق

- حضور شیعیان در منطقه استراتژیک خلیج فارس بر ارتقاء وزن ژئوپلیتیک تشیع تأثیر گذار است.

۴- روش تحقیق

این مقاله با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی و با شیوه اسنادی انجام شده است و ابزارهای گردآوری آن شامل بهره گیری از کتابها، مقالات، گزارش‌های منتشر شده در مجلات و اینترنت می‌شود.

۵- قلمرو جغرافیایی تحقیق

مفهوم خلیج فارس عبارت است از پیشرفتگی دریا در خشکی است که در حد واسط سرزمین ایران و شبه جزیره عربستان می‌باشد. این دریا از قدیم بین اعراب بحر الفارس نام داشته و در منابع اسلامی بدین نام آمده است. خلیج فارس از مصب اروند رود که خود از پیوستن کارون، دجله و فرات به وجود آمده تا شبه جزیره مُسندَم در عمان امتداد و از طریق دریای عمان با اقیانوس هند ارتباط دارد(الهی، ۱۳۸۸: ۴). منطقه خلیج فارس از هشت واحد سیاسی شامل: ایران، عراق، عربستان سعودی، قطر، عمان، امارات متحده عربی، کویت و بحرین تشکیل شده است. این منطقه را می‌توان بر اساس خصلت‌های مشترک و متمایز که الگوی کنش متقابل منطقه‌ای را شکل می‌دهند، یک واحد و منطقه ژئوپلیتیک بارز در جهان دانست(زین‌العابدین، ۱۳۸۵: ۹۶).

۶- مفاهیم و اصطلاحات

۶-۱ ژئوپولیتیک

ژئوپولیتیک ترکیبی از دو واژه " ژئو " به معنای زمین و " پولیتیک " به معنای سیاست می‌باشد که مفهومی بنام سیاست جغرافیایی از آن شکل گرفته است. تعریف مورد نظر ما از ژئوپولیتیک در این پژوهش عبارتست از: ژئوپولیتیک عبارت است از: درک واقعیت‌های محیط جغرافیایی به منظور دستیابی به

قدرت به نحوی که بتوان در بالاترین سطح بازی جهانی، وارد شد و از منافع ملی و حیات ملی دفاع کرد (عزتی، ۱۳۸۸: ۷). در تعریف دیگری ژئوپلیتیک " علم مطالعه رابطه متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آنها با یکدیگر " می‌باشد (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۳۷).

۶-۲ ژئواکونومی

این واژه در مقطع فروپاشی شوروی (سابق) برای اولین بار در سال ۱۹۹۰ میلادی توسط ادوارد لوتراک مطرح شد که عبارت است از: مطالعه عوامل یا زیربنای اقتصادی محیط منطقه‌ای یا جهانی بر روی تصمیم‌گیری‌های سیاسی و ساختارهای شکل‌گیرنده ژئوپلیتیک در این راستا مناطقی که از نظر اقتصادی منابع و ذخایر انرژی غنی باشند اهمیت می‌یابند و مناطق ژئواکونومیکی یکی از عرصه‌های رقابت قدرت‌ها در قرن ۲۱ خواهند بود. ژئواکونومی رابطه بین قدرت و فضا را مد نظر دارد و هدف اصلی آن کنترل سرزمین و دستیابی به قدرت فیزیکی نیست بلکه دست یافتن به استیلای اقتصادی فناوری و بازرگانی است بدین ترتیب به نظر می‌رسد مفاهیم ژئواکونومی در رویارویی با مسائل قرن ۲۱ از کارآیی مناسبی در مقیاس جهانی برخوردار خواهد بود (واعظی، ۱۳۸۸: ۳۲).

۶-۳ ژئوپولیتیک انرژی

به مطالعه نقش و اثر انرژی و جنبه‌ها و ابعاد مختلف آن بر سیاست و قدرت و مناسبات گوناگون ملت‌ها و دولت‌ها می‌پردازد. انرژی‌های فسیلی به ویژه نفت خام و گاز طبیعی از آن حیث که در بیان انرژی جهان سهم بالایی دارند، جایگاه ویژه‌ای را در مناسبات بین‌المللی پیدا کرده‌اند و سیاست بین‌الملل را تحت الشعاع قرار داده‌اند. از این رو منابع تأمین انرژی، مسیرهای انتقال انرژی، بازارهای مصرف، تجارت انرژی، فن آوری انرژی و نظایر آن اعتبار ویژه‌ای پیدا می‌کنند. اهمیت انرژی بدان حد است که دولت‌های مصرف‌کننده، مکانهای تولید انرژی و دولت‌های تولیدکننده مکانهای مصرف انرژی و هر دو مسیرهای انتقال و تکنولوژی‌های مربوط به انرژی را جزء اهداف ملی و امنیت ملی خود محسوب می‌کنند (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۰۲).

۷- پیشینه تحقیق

"عزت الله عزتی و نبی‌الله رشنو (۱۳۸۶)، در مقاله‌ای تحت عنوان (رویکردهای ژئوپلیتیک سیاست خارجی ایران در حوزه خلیج فارس)، به این نتیجه رسیده‌اند که ریشه اصلی بی‌ثباتی‌ها در منطقه خلیج فارس به ساختارهای میراث تقسیمات سیاسی و سیطره دوره استعمار برمی‌گردد و حل این مسأله و تحقق سیستم ترتیبات امنیتی مطلوب در حوزه خلیج فارس به مثابه پازلی است که، ضمن

تأکید بر موقعیت مرکزی ایران در این پازل باید در چیدمان آن تمامی اجزای منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای به طور متناسب در کنار یکدیگر قرار گیرند."

"سیدعباس احمدی، (۱۳۹۰)؛ در کتاب (ایران، انقلاب اسلامی و ژئوپلیتیک شیعه) به این نتیجه اذعان دارد که وجود برخی شرایط در گسترش حوزه نفوذ مذهب لازم است که در این رابطه می‌توان به جمعیت پیروان یک مذهب، قلمرو جغرافیایی مشخص و آرمان‌ها و آموزه‌های اعتقادی عمیق در ارتباط با مذهب شیعه یاد کرد. عوامل فوق به نوعی زمینه را برای گسترش نفوذ مذهب تشیع فراهم ساخته است."

"فرانسوا توآل (۱۳۸۷)؛ در کتاب (ژئوپلیتیک شیعه)، ضمن بررسی ویژگی‌های مذهب شیعه آن را به دو پهنه عربی و ایرانی تقسیم کرده و معتقد است که این دو دنیای سیاسی، کارکرد یکسانی ندارند. نویسنده به دنبال پاسخ برای این سوال اساسی است که، چرا علی‌رغم در اقلیت قرار گرفتن شیعیان و تحمل آوارگی و فشار در طول تاریخ این جمعیت مذهبی نه تنها به حیات خود ادامه داده است بلکه تأثیری عمیق بر فرهنگ و اجتماع جامعه مسلمین گذاشته است."

"گراهام فولر و رند رحیم فرانکه (۱۳۸۴)؛ در کتاب (شیعیان عرب مسلمانان فراموش شده)، پس از بحثی مبسوط پیرامون اوضاع سیاسی و اجتماعی شیعیان کشورهای مختلف عربی به رابطه سیاسی شیعیان با غرب پرداخته‌اند. نویسندگان کتاب تحولات سیاسی جدید خاورمیانه و اختلاف سیاسی و مذهبی شیعیان با اهل سنت و حکومت‌های عربی را سبب نزدیکی دیدگاه شیعیان منطقه با غرب می‌دانند."

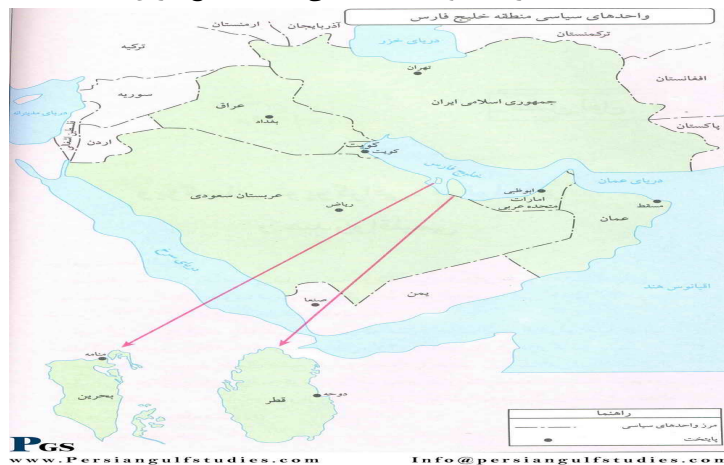
"زینب متقی زاده (۱۳۸۴)؛ در کتاب (جغرافیای سیاسی شیعیان منطقه خلیج فارس)، پس از بررسی وضعیت شیعیان به تحلیل شکل‌گیری رستاخیز شیعی در این منطقه پرداخته است. نویسنده به این نتیجه رسیده است که هر چند مؤلفه‌های جغرافیایی منطقه خلیج فارس می‌تواند سبب اهمیت و ارزش جایگاه شیعیان در منطقه و جهان شود لیکن به دلیل پراکندگی جغرافیایی شیعیان در کشورهای مختلف و هماهنگی دولتهای استعماری با حکومت‌های منطقه خلیج فارس، آنها نتوانستند از جایگاه قابل توجهی در زمینه‌های سیاسی و اجتماعی منطقه خاورمیانه بهره‌مند شوند."

۸- اهمیت استراتژیک خلیج فارس

منطقه خلیج فارس از لحاظ سیاسی، اقتصادی و تجاری دارای اهمیت استراتژیک و منحصر به فرد است. این منطقه گلوگاه تأمین انرژی اروپا و مناطق دیگری چون؛ چین و ژاپن محسوب می‌شود. از روزگاران کهن تا به امروز، دسترسی به دریا یکی از عوامل مهم برای احراز قدرت کشورها بوده است خلیج فارس از نظر استراتژیک، در منطقه خاورمیانه به عنوان مهم‌ترین مرکز ارتباطی میان سه قاره محسوب می‌شود و بخشی از یک سیستم ارتباطی را که دریای مدیترانه، دریای سرخ، اقیانوس

هند، اقیانوس کبیر و اقیانوس اطلس را به هم پیوند می‌دهد، تشکیل می‌دهد. به همین دلیل این موقعیت از روزگاران پیش مورد توجه کشورهای منطقه و ممالک نافذ ماوراء منطقه بوده است (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۲۰). اهمیت موقعیت خلیج فارس، مرهون تنگه هرمز که به عنوان دروازه خلیج فارس می‌باشد، است زیرا بدون وجود تنگه هرمز، خلیج فارس دریای بسته می‌بود و از طریق این تنگه است که با دیگر مناطق جهان ارتباط برقرار می‌کند و این ویژگی باعث شده که همواره کانون توجهات بین‌المللی و منطقه‌ای قرار گیرد. عرض کم تنگه هرمز و وجود تعدادی جزیره و نیز ارتفاعات ساحلی در مجاورت خطوط اصلی کشتیرانی، باعث حساسیت شدید ابر قدرتها و به ویژه کشورهای غربی نسبت به مساله امنیت منطقه در طول دوران جنگ سرد و پس از آن شده است (روانبخش و پورفیکوهی، ۱۳۹۱: ۱۰۵). آن چه خلیج فارس را به شاه‌رگ حیاتی جهان تبدیل نمود، کشف طلای سیاه بود. کالایی که پس از گذشت قرن‌ها و علی‌رغم پیشرفت علم و فناوری هنوز جایگزین مناسبی برای آن یافت نشده است، اما اهمیت منطقه خلیج فارس صرفاً به وجود منابع غنی فسیلی آن خلاصه نمی‌گردد و نقش سیاسی منطقه خلیج فارس با توجه به اهمیت ایدئولوژیکی، ارتباطی، ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک آن متبلور می‌شود. در واقع برای بررسی و تحلیل اهمیت استراتژیک منطقه خلیج فارس مطالعه مؤلفه‌هایی چون: موقعیت جغرافیایی، ذخایر عظیم نفت و گاز و بازار مصرف این منطقه امری ضروری محسوب می‌گردد.

نقشه شماره (۱): واحدهای سیاسی منطقه خلیج فارس

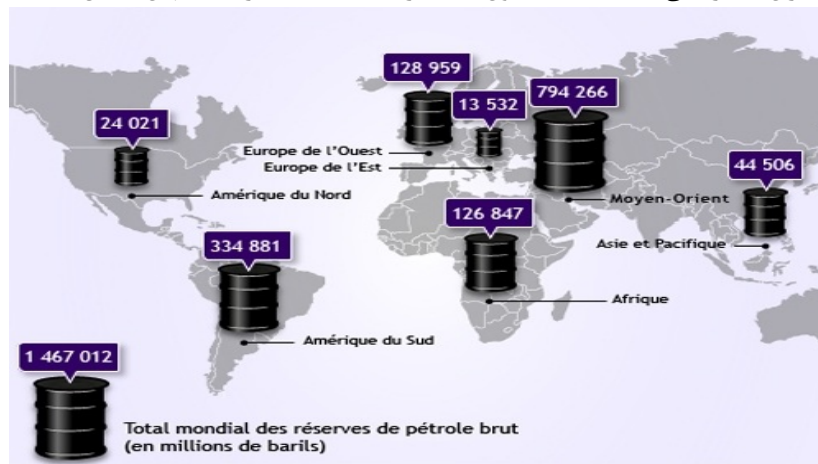

منبع: (www.Persian gulf studies)

۹- اهمیت ژئواکونومیک خلیج فارس

خلیج فارس به علت قرار گرفتن در مسیر خطوط دریایی و اتصال آن به سواحل ایران، عراق و به جزیره عربستان از زمان‌های بسیار دور در رقابت‌ها و کشمکش‌ها و جنبش‌های اقتصادی میان شرق و غرب سهم بسزایی داشته است. علاوه بر این بر اثر رفت و آمد و سیر و سفر ملت‌های دریانورد و تجارت پیشه به آبهای خلیج فارس، در طول زمان شرایط و موقعیت تجاری و اقتصادی مهمی در آنجا شکل گرفته است. یکی از ویژگی‌های اصلی نظام جدید جهانی، اهمیت یافتن مسئله اقتصاد است. به طوری که جهان از مقوله نظامی‌گری تا حدودی فاصله گرفته و توانمندی ژئواکونومیک، تعیین کننده جایگاه و نقش کشورها در عرصه نظام بین‌المللی در عصر حاضر محسوب می‌شود. در این راستا با توجه به دیدگاه فوق‌مناطق از جهان دارای اهمیت هستند که از نظر انرژی غنی باشند. بر این اساس در توازن قدرت‌های آینده، برتری از آن قدرتی خواهد بود که بر مناطق ژئواکونومیک تسلط داشته باشند (جعفری ولدانی، ۱۳۸۸: ۱۱۹).

نقشه ۲: میزان ذخایر نفتی ثابت شده به میلیون بشکه در ۵ نقطه نقشه جغرافیای جهان تا سال ۲۰۱۰ میلادی

منبع: (پیشگاهی فرد و مهکویی، ۱۳۹۱: ۳۹۲)

خلیج فارس با داشتن ۶۵٪ ذخایر نفتی شناخته شده جهان در تأمین انرژی آینده نقش بسیار مهمی را برعهده دارد. منطقه خلیج فارس از حیث ذخایر گازی نیز بسیار غنی است و میزان منابع گازی این منطقه ۲۷٪ درصد ذخایر جهان را شامل می‌شود، که این مسئله خود نشان از جایگاه بالای منطقه خلیج فارس از نظر ژئواکونومیک دارد (آمویی و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۷). نفت در طی

قرن بیستم، در حقیقت عامل بسیار مهمی در تحولات نظامی- سیاسی و اقتصادی جهان بوده و برای سال‌های قابل پیش بینی نیز چنین خواهد بود. در این میان منطقه خلیج فارس به علت تسلط بر ذخایر عظیم انرژی، قدرت تولید و توان صادراتی قابل توجه در حقیقت مرکز این تحولات و وقایع مهم است. به طوری که تقریباً همه کشورهای جهان کم و بیش وابسته به این حوزه می‌باشند و حیات اقتصادی و نظامی- سیاسی، بسیاری از این کشورها به خصوص کشورهای صنعتی غرب و ژاپن به ادامه بی وقفه جریان نفت از حوزه خلیج فارس وابسته است (متقی زاده، ۱۳۸۴: ۵۴).

جدول شماره (۱): مصرف کنندگان عمده نفت در جهان (میلیون بشکه در روز) ۲۰۰۴

کشور	آمریکا	چین	ژاپن	آلمان	روسیه	هند	کانادا	برزیل	کره جنوبی	فرانسه	مکزیک
میزان مصرف	۲۰٫۷	۶٫۵	۵٫۴	۲٫۶	۲٫۶	۲٫۳	۲٫۳	۲٫۲	۲٫۱	۲	۲

منبع: (عزتی، ۱۳۸۸: ۴۰)

تحولات نظام بین الملل بیانگر آن است که در هزاره سوم میلادی قدرت برتر از آن کسی خواهد بود که بر انرژی جهانی بویژه نفت و گاز، تسلط یابد. با توجه به مطلب فوق می‌توان گفت که خلیج فارس به عنوان بزرگترین مخزن انرژی جهان، کانون توجه جهانی قرار گرفته است.

۱۰- مشخصات جغرافیایی خلیج فارس و نقش ایران در این منطقه

در میان مناطقی که در بخش معروف به خاورمیانه، به عنوان مناطق ژئوپلیتیک جداگانه و متمایز از دیگران وجود دارد، خلیج فارس مدل منحصر به فردی از یک مدل ژئوپلیتیک را ارائه می‌دهد این منطقه ملت‌هایی را شامل است که از نظر فرهنگی متفاوت هستند ولی از نظر مشغله‌های سیاسی، استراتژیک و اقتصادی هماهنگی و تجانس دارند. این منطقه شامل ایران، عراق، عربستان سعودی، عمان، کویت، امارات متحده عربی، قطر و بحرین است گذشته از این کشورها که در خلیج فارس هم کرانه‌اند، پاکستان نیز به دلیل نزدیکی جغرافیایی و به دلیل مبادله گسترده بازرگانی و نیروی انسانی، علایق ژرفی در این منطقه دارد و می‌تواند در گفتگو پیرامون منطقه خلیج فارس، مورد توجه قرار گیرد (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۳۳۵). به لحاظ جغرافیایی و ژئوپلیتیکی، منطقه خلیج فارس اصلی ترین راه ارتباطی است که می‌تواند با کمترین هزینه ممکن، ارتباط تجاری و حمل و نقلی بین و کشورهای حوزه خلیج فارس را با سایر نقاط جهان برقرار یا آن را تسهیل می‌کند (صفاورزاده، ۱۳۸۰: ۷۲۸). اهمیت خلیج فارس به جهت موقعیت جغرافیایی حساس و

منابع سرشار نفت بوده و حدود ۹۹٪ نفت خاورمیانه و ۶۸٪ نفت جهان در این حوزه قرار دارد و رفت آمد دریایی را برای کشورهای مذکور را ممکن می‌سازد (روشن و فرهادیان، ۱۳۸۵: ۹۹). خلیج فارس دسترسی به خاورمیانه و منابع آن را نیز آسان می‌کند تحت کنترل گرفتن منابع انرژی عامل کلیدی حفظ قدرت در میان ملت‌های جهان است. مسئله مهمتر این که خلیج فارس مسیر دریایی راهبردی است که دو اقیانوس آرام و اطلس را به هم متصل می‌کند حتی اگر آمریکا اقدام به استخراج منابع آسیای مرکزی کند، خلیج فارس باز هم به عنوان یکی از راهروهای مهم انتقال نفت به سایر نقاط جهان ادامه خواهد داد (سیمبر، ۱۳۸۵: ۱۹). این منطقه از دیر باز والاترین اهمیت را در دید ژئوپلیتیک ایران داشته و دارد، و ادامه ژئوپلیتیک آن به سوی خاور که شامل پاکستان و افغانستان می‌شود (صابر و همکاران، ۱۳۸۱: ۸). خلیج فارس یک منطقه منحصراً عربی نیست کرانه‌های ایرانی سراسر کرانه‌های شمالی، شمال باختری و شمال باختری و شمال خاوری منطقه از دهانه فاو گرفته تا کرانه‌های شمال باختری اقیانوس هند را شامل است؛ ایران حساس‌ترین نقطه‌های استراتژیک در خلیج فارس و تنها راه ورود و خروج آن را در کنترل خود دارد؛ نه تنها ایران بزرگترین و متنفذترین کشور منطقه است. بزرگترین جمعیت منطقه و بزرگترین توان بالقوه اقتصادی، سیاسی و استراتژیک را داراست. همچنین طولانی‌ترین ساحل خلیج فارس متعلق به ایران است (مومنی، ۱۳۹۰: ۲۸۵). بنابراین توانمندی‌های ایران در منطقه خلیج فارس را از ابعاد مختلف می‌توان مورد ارزیابی قرار داد که اهم این عوامل عبارتند از:

- ۱) موقعیت ممتاز جغرافیایی و حاکمیت سیاسی گسترده بر کرانه شمالی
 - ۲) موقعیت و بافت جمعیتی مناطق جنوبی، خلیج فارس و حضور ایرانیان و ایرانی تباران در این مناطق
 - ۳) روابط فرهنگی و آموزش
 - ۴) روابط اقتصادی و تجاری و نیازهای مناطق جنوبی خلیج فارس به ایران (بهمنی قاجار، ۱۳۸۵: ۳۵).
- نقشه شماره ۳: موقعیت ژئوپلیتیک ایران و قرار گرفتن در کانون بیضی انرژی جهانی

منبع: (عزتی و خلخالی، ۱۳۹۱: ۱۲۹)

از طرفی کشور ایران واقع در منطقه خلیج فارس، با برخورداری از جمعیت حداکثری شیعه به عنوان هارتلند تشیع در جهان محسوب می‌شود و شیعیان دیگر نقاط منطقه و جهان به صورت پیرامون و نیمه پیرامون حول این کشور کانون، پراکنده شده‌اند. وقوع انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷، در ایران را می‌توان به عنوان یک نقطه عطف برای شیعیان منطقه تلقی نمود. انقلاب اسلامی از یک طرف باعث شد تا مذهب شیعه مورد توجه قرار گیرد و به جهانیان معرفی شود. از طرفی دیگر، جوامع شیعی در کشورهای مختلف بر اثر انقلاب اسلامی احساس خودباوری کردند، در جهت رشد و ارتقای سیاسی گام برداشتند و موفق شدند برخی احزاب و تشکل‌های سیاسی را تأسیس یا تقویت کنند. (احمدی، ۱۳۹۰:۱۳۷). به طور کلی حضور قدرتمند ایران به عنوان کانون تشیع در منطقه استراتژیک و مهم خلیج فارس و نهادینه شدن مذهب شیعه در ساختار حکومتی این کشور، به نوعی پشتوانه محکمی را برای شیعیان در منطقه و جهان فراهم ساخته است. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و حمایت‌های بی دریغ مسئولان این کشور از جنبش‌های آزادی بخش و علی‌الخصوص شیعیان نواحی مختلف، گروه‌های شیعه مذهب منطقه خلیج فارس به شدت از انقلاب ایران تأثیر پذیرفته و تحرکاتی را در جهت ایفای نقش گسترده تر در قلمرو جغرافیایی خود بر عهده گرفتند. در واقع می‌توان گفت، بر اثر انقلاب اسلامی در ایران، روح درهم شکسته و خسته شیعیان در مناطق مختلف جهان زنده و روحیه امید در کالبد آنان دمیده شد. روحیه خودباوری و اعتماد به نفس در واقع اولین هدیه‌ای بود که شیعیان خارج از ایران، بعد از پیروزی انقلاب اسلامی از آن دریافت کردند.

۱۱- تلاقی ژئوپلیتیک تشیع با ژئوپلیتیک انرژی

پس از فروپاشی نظام کمونیستی و از بین رفتن سیستم اداره جهان براساس نظام دوقطبی (شرق و غرب) عده‌ای از صاحب‌نظران به این نتیجه رسیده‌اند که در شرایط به وجود آمده دیگر نظامی‌گری و داشتن سلاح‌های جنگی به عنوان مؤلفه قدرت در جهان محسوب نمی‌گردد چرا که، پس از سقوط نظام دو قطبی و با توجه به شرایط به وجود آمده ممکن است دیگر برخورد نظامی مستقیم میان ابرقدرتها صورت نگیرد. بنابراین در این دوره از تاریخ توانمندی‌های اقتصادی، به عنوان عامل اصلی قدرت و نفوذ در جهان تلقی گردید. با تحول در ساختار نظام بین المللی و تغییر نگرشها بر اساس مقتضیات روز پس از پایان جنگ سرد قلمروهای ژئواکونومیک با محوریت توانمندی‌های اقتصادی و ژئوپلیتیکی بر بستر قلمروهای ژئواستراتژیک شکل یافتند. با تغییر شاخص‌ها و الویت یافتن مسائل اقتصادی بر مسائل نظامی، انطباقی بین قلمروهای ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک پدید

آمد و در مباحث ژئواکونومیک، موضوع ژئوپلیتیک نفت و امنیت استراتژیک منابع انرژی به عنوان مهم ترین عامل تعیین کننده در انتخاب استراتژی‌های جهانی مطرح گردید. بر همین اساس در آغاز سده بیست و یکم دو عامل عمده «منابع و ارتباطات» نقش اصلی را در شکل گیری مناطق ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک ایفاء می‌کنند(نامی، ۱۳۸۷: ۵۱). با توجه به حاکم شدن دیدگاه اقتصاد محوری در جهان مناطق ژئواکونومیک از ارزش و اعتبار زیادی برخوردار گردیدند و توجه جهانیان را به خود جلب نمودند. در این راستا منطقه خاورمیانه و علی الخصوص خلیج فارس به عنوان مرکز اصلی انرژی(نفت و گاز) از اهمیت روزافزونی برخوردار شد و با توجه به میزان ذخایر موجود در این منطقه خلیج فارس به عنوان قلب انرژی در جهان نام گرفت. ذخایر نفت جهان از لحاظ جغرافیایی به شدت متراکم است و بیش از ۶۴ درصد ذخایر تثبیت شده انرژی جهان در خاورمیانه وجود دارد(عزتی، ۱۳۸۸: ۵۷). منطقه خاورمیانه ۴۱ درصد ذخایر گازی جهان را در خود جای داده است که میزان آن را در حدود ۷۵ /۹۱ تریلیون متر مکعب تخمین زده‌اند و براساس این آمار خاورمیانه به علت دارا بودن ذخایر بالای انرژی نقش کلیدی را در صنعت جهانی ایفاء می‌کند و جایگاه ویژه‌ای در جهان دارد(نامی و عباسی، ۱۳۸۸: ۴۱). در عصر حاضر جهان در حال گذر است. نفت ارزان و فراوان به سوی دوران نفت گران و نایاب است. وابستگی به نفت روز به روز بیشتر شده و تقاضای آن رو به افزایش است. بنابراین این مسئله رقابت میان کشورهای بزرگ را برای سیطره و نفوذ بر مناطق ژئواکونومیک افزایش داده و از طرفی اهمیت بالای مناطق نفت خیز مانند: خاورمیانه را صد چندان نموده است. با توجه به وجود منابع غنی انرژی در خاورمیانه و خلیج فارس و نحوه پراکنش شیعیان در این منطقه به نوعی شاهد تلاقی ژئوپلیتیک انرژی و ژئوپلیتیک تشیع هستیم. حدود ۷۰ درصد از جمعیت حوزه‌های نفتی خلیج فارس را شیعیان تشکیل می‌دهند و چاه‌های نفت کشورهای منطقه به نوعی در مناطق شیعه نشین قرار گرفته‌اند که این بر اهمیت ژئوپلیتیک شیعیان در سطح منطقه و جهان تأثیر مثبتی می‌گذارد(تلاشان، ۱۳۸۹: ۱۰۹). امروزه تطبیق یافتن ژئوپلیتیک شیعه و ژئوپلیتیک انرژی از نگرانی‌های عمده غرب به حساب می‌آید و در این میان حضور قدرتمند ایران در خاورمیانه و نفوذ آن در بین شیعیان مناطق همجوار بر دشواری‌های ژئوپلیتیک تشیع از نگاه غربی‌ها افزوده است. قرار گرفتن ایران در میان دو منبع بزرگ انرژی(کاسپین و خلیج فارس) در قرن بیست و یکم و حضور حداکثری شیعیان در مناطق نفت خیز خلیج فارس که از آن به عنوان تطبیق ژئوپلیتیک شیعه و ژئوپلیتیک انرژی یاد می‌شود بر اهمیت ایدئولوژیکی و ژئواکونومیکی شیعیان تأثیر بسزایی دارد(نکویی، ۱۳۸۸: ۴۷).

جدول شماره (۲): میزان منابع نفت کشورهای شیعه نشین

کشور	منابع نفت به میلیارد بشکه	رتبه در دنیا
عربستان	۲۶۴,۶	اول
ایران	۱۳۷,۶	سوم
عراق	۱۱۵	چهارم
کویت	۱۰۴	پنجم
امارات	۹۷,۸	ششم
قطر	۲۵,۴	دوازدهم
آذربایجان	۷	نوزدهم
عمان	۵,۵	بیست و چهارم

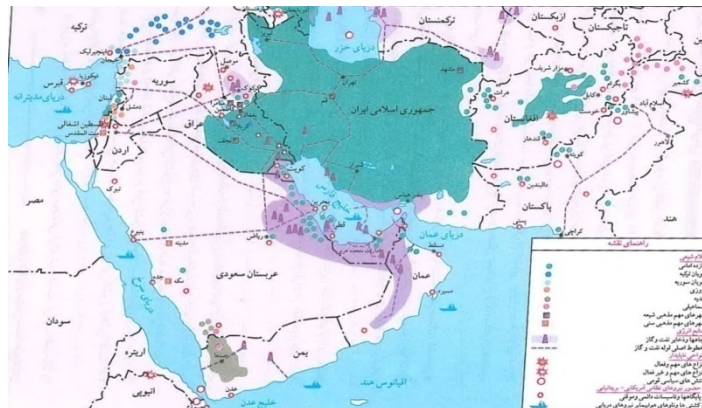
منبع: (گزارش سالانه مؤسسه تحقیقاتی PEW، ۲۰۱۰:۱۰)

شیعیان به علت حضور در مناطق راهبردی خاورمیانه و استقرار در مناطق نفت خیز و کانون‌های تجاری بالقوه جایگاه مهمی در معادلات منطقه‌ای ایفاء می‌کنند از طرفی اروپا و آمریکا به دلیل وابستگی شدید به انرژی مطمئن و ارزان به طور قطع مجبور به مذاکره با شیعیان هستند که این امر در درازمدت بیشتر نمایان خواهد شد. در سالیان اخیر شاهد تلاش چشمگیر و حضور ناتو در خلیج فارس هستیم که می‌توان علت اصلی این امر را اهمیت ژئواکونومیکی این منطقه به حساب آورد. از دلایل اصلی حضور ناتو در خاورمیانه می‌توان به اقدام روسیه به استفاده سیاسی از ابزار انرژی در تنظیم روابط خود با همسایگان غربی خود اشاره کرد که این امر مسئله امنیت انرژی را در دستور کار اتحادیه ناتو قرار می‌دهد (دولتیار، ۱۳۸۹:۱۲). با توجه به مطالب فوق و اهمیت استراتژیک خلیج فارس به دلیل وجود منابع عظیم انرژی که عده‌ای آن را مخزن نفت جهان نام برده‌اند و از طرف دیگر وجود بازار مصرف بزرگ این منطقه برای کشورهای صنعتی باعث شده است که برسر تصرف و نفوذ بر این منطقه در میان کشورهای قدرتمند رقابت شدیدی به وجود آید. شیعیان ساکن در منطقه خاورمیانه در صورت ایجاد همگرایی بیشتر و رشد سیاسی و علمی و پی بردن به جایگاه مهم خود در ساختار سیاسی، اقتصادی جهان می‌توانند از اهمیت ژئواکونومیکی قلمرو خود در جهت ارتقاء قدرت و نقش خود در معادلات منطقه‌ای و جهانی نهایت استفاده را ببرند (عزیزی و ملکی، ۲۰۱۱:۱۳۸۹). حضور حداکثری شیعیان در منطقه راهبردی و دارای توانمندی ژئواکونومی خلیج فارس بر منزلت ژئوپلیتیک تشیع بیش از پیش افزوده است. منطقه خلیج فارس در نظریه‌های ژئوپلیتیک گذشته جزء سرزمین‌های حاشیه‌ای به شمار می‌رفت. اما در نظریه‌های

فصلنامه مطالعات فرهنگی و سیاسی خلیج فارس

جدید خلیج فارس به سرزمین هارتلند، محور یا به گفته لوهازن به «مرکز مرکز» تبدیل شده است (جعفری ولدانی، ۱۳۸۸: ۱۱۷).

نقشه شماره (۴): پراکندگی شیعیان در خاورمیانه

منبع: (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۶: ۵۵)

شیعیان خاورمیانه به علت حضور در اطراف میادین نفتی و مراکز تجاری بالقوه خلیج فارس جایگاه ویژه‌ای در معادلات منطقه‌ای دارند. به طوری که فولر معتقد است، واشنگتن در درازمدت به انرژی نیاز دارد و انرژی نیاز به ثبات دارد و از آن جایی که حجم عظیمی از ذخایر انرژی در مناطق شیعه نشین واقع شده، دولت آمریکا به شرط مذاکره با شیعیان می‌تواند منافع خود را حفظ کند (نکویی، ۱۳۸۸: ۶۹). با توجه به استقرار شیعیان در منطقه حساس خاورمیانه و تأثیر گذاشتن بر معادلات منطقه‌ای و بین‌المللی می‌توان به مذهب تشیع به عنوان یک مؤلفه ژئوپلیتیک یاد کرد. چرا که شیعه علاوه بر این که یک عامل مهم در جغرافیای سیاسی خاورمیانه تلقی می‌شود، بر معادلات بین‌المللی و فرا منطقه‌ای نیز تأثیر می‌گذارد (زین العابدین و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۵۹).

نتیجه‌گیری

منطقه خلیج فارس با توجه به موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک خود همواره در طول تاریخ در معادلات سیاسی و اقتصادی جهان نقش آفرین بوده و دامنه تأثیر تحولات آن از سطح منطقه فراتر رفته و جامعه بین‌المللی را متأثر ساخته است. به لحاظ جغرافیایی و ژئوپلیتیکی، منطقه خلیج فارس اصلی‌ترین راه ارتباطی است که می‌تواند با کمترین هزینه ممکن، ارتباط تجاری و حمل و نقلی بین و کشورهای حوزه خلیج فارس را با سایر نقاط جهان برقرار یا آن را تسهیل می‌کند. اهمیت خلیج فارس به جهت موقعیت جغرافیایی حساس و منابع سرشار نفت بوده و حدود ۹۹٪ نفت خاورمیانه و ۶۸٪ نفت جهان در این حوزه قرار دارد و رفت آمد دریایی را برای کشورهای مذکور را ممکن می‌سازد در سال‌های

پس از جنگ سرد و حاکم شدن دیدگاه اقتصادمحوری بر جهان، اقتصاد جهانی به شدت به منابع انرژی وابسته شده است. با توجه به ذخایر عظیم انرژی در منطقه خلیج فارس وابستگی دولتها به این منطقه تا دهه‌های آتی هم چنان ادامه خواهد یافت. در این راستا پراکنش حداکثری شیعیان در منطقه خلیج فارس زمینه را برای ایفای نقش آنها به عنوان یکی از بازیگران اصلی و نقش آفرین در منطقه و جهان فراهم ساخته است. با توجه به وجود منابع غنی انرژی در خاورمیانه و خلیج فارس و نحوه پراکنش شیعیان در این منطقه به نوعی شاهد تلاقی ژئوپلیتیک انرژی و ژئوپلیتیک تشیع هستیم. حدود ۷۰ درصد از جمعیت حوزه‌های نفتی خلیج فارس را شیعیان تشکیل می‌دهند و چاه‌های نفت کشورهای منطقه به نوعی در مناطق شیعه نشین قرار گرفته‌اند که این بر اهمیت ژئوپلیتیک شیعیان در سطح منطقه و جهان تأثیر مثبتی می‌گذارد. وقوع انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷، در ایران را می‌توان به عنوان یک نقطه عطف برای شیعیان منطقه تلقی نمود. انقلاب اسلامی از یک طرف باعث شد تا مذهب شیعه مورد توجه قرار گیرد و به جهانیان معرفی شود. از طرفی دیگر، جوامع شیعی در کشورهای مختلف بر اثر انقلاب اسلامی احساس خودباوری کردند، در جهت رشد و ارتقای سیاسی گام برداشتند و موفق شدند برخی احزاب و تشکل‌های سیاسی را تأسیس یا تقویت کنند. به طور کلی حضور قدرتمند ایران به عنوان کانون تشیع در منطقه استراتژیک و مهم خلیج فارس و نهادینه شدن مذهب شیعه در ساختار حکومتی این کشور، به نوعی پشتوانه محکمی را برای شیعیان در منطقه و جهان فراهم ساخته و بر وزن ژئوپلیتیکی آنان افزوده است.

منابع

- الهی، همایون، ۱۳۸۸، خلیج فارس و مسائل آن، تهران: قومس.
- احمدی، سیدعباس، ۱۳۹۰: ایران، انقلاب اسلامی و ژئوپلیتیک شیعه، تهران، انتشارات موسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور
- اخباری، محمد و سیدمحمد هادی ایازی، ۱۳۸۶: وضعیت خاورمیانه در ساختار ژئوپلیتیکی هزاره سوم، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال سوم، شماره ۳، ص ۳۵.
- آمویی، محمدرضا و همکاران، ۱۳۹۱: عوامل ژئوپلیتیکی و امنیت شهرهای مرزی، مجموعه مقالات همایش شهرهای مرزی و امنیت، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- بهمنی قاجار، محمد، ۱۳۸۵: «بررسی موقعیت برتر ایران در منطقه خلیج فارس»، مجموعه مقالات دومین همایش علمی خلیج فارس، انتشارات جهاد دانشگاهی.
- پیشگاهی فرد، زهرا و حجت مهکویی، ۱۳۹۱: دولت‌های رانتیر و روند دموکراسی مطالعه موردی: کشورهای منطقه‌ی ژئوپلیتیکی خلیج فارس، مجموعه مقالات پنجمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران، دانشگاه آزاد اسلامی - رشت.
- تلاشان، حسن، ۱۳۸۹، دورنمای ژئوپلیتیک شیعه در عراق، شیعه شناسی، شماره ۳۱، ص ۱۰۹
- توآل، فرانسوا، ۱۳۸۷: ژئوپلیتیک تشیع، ترجمه کتابیون باصر، چاپ سوم، تهران، انتشارات ویستار.
- جعفری ولدانی، اصغر، ۱۳۸۸، چالشها و منازعات در خاورمیانه، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی
- حافظ نیا، محمدرضا، ۱۳۸۵: «اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک» انتشارات آستان قدس رضوی.
- حافظ نیا، محمدرضا، ۱۳۸۱، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، چاپ هفتم، تهران، انتشارات سمت.
- دولتیار، مصطفی، ۱۳۸۹: مدیریت امنیت پایدار در منطقه خلیج فارس، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۲۴، شماره ۱
- روانبخش، قاسم، ۱۳۹۰: استراتژی ایالات متحده آمریکا در خلیج فارس و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران، سید علی پورفیکوهی، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت.
- روشن، علی اصغر و نورالله فرهادیان، ۱۳۸۵: «فرهنگ و اصطلاحات جغرافیای سیاسی»، انتشارات دانشگاه امام حسین.
- زین العابدین، یوسف و همکاران، ۱۳۹۱: تحلیل فرصت‌های جدید ژئوپلیتیک تشیع در خاورمیانه، مجموعه مقالات پنجمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران، رشت
- زین العابدین، یوسف، ۱۳۸۵: در آمدی بر جغرافیای سیاسی پیشرفته، رشت: کتیبه گیل.

- زین العابدین، یوسف، ۱۳۸۹: ژئوپلیتیک، رشت، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت، چاپ اول،
- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس، تهران، چاپ اول
- سیمبر، رضا، ۱۳۸۵: «منطقه‌گرایی و صلح سازی در جهان با تاکید بر خلیج فارس»، فصل نامه چشم‌انداز جغرافیایی شماره اول، سال اول، بهار.
- صابر، زهرا و همکاران، ۱۳۹۱: تاثیر جهانی شدن بر توسعه ژئوپلیتیکی ایران در منطقه خلیج فارس، مجموعه مقالات دومین همایش سراسری جغرافیا، توسعه، دفاع و امنیت، تهران دانشگاه امام حسین (ع).
- صفارزاده، محمود عبدالرضا رضایی، ۱۳۸۰: مجموعه مقالات دوازدهمین همایش بین المللی خلیج فارس (خلیج فارس-آسیا در پرتو تحولات جدید جهانی اسفند)، دفتر مطالعات خلیج فارس، دفتر مطالعات سیاسی بین المللی
- عزتی، عزت الله و سعید خلخالی، ۱۳۹۱: تحولات ژئوپلیتیک هزاره سوم، عصر ارتباطات و اطلاع رسانی جهانی، مجموعه مقالات پنجمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت، جلد دوم.
- عزتی، عزت الله، ۱۳۸۶: استراتژی آمریکا و جایگاه ایران در خاورمیانه بزرگ، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، سال چهارم، شماره ۱۴.
- عزتی، عزت الله، ۱۳۸۸: ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم، سمت، چاپ سوم.
- عزتی، عزت ... و نبی الله رشنو، ۱۳۸۶: رویکردهای ژئوپلیتیکی سیاست خارجه جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس، فصلنامه سرزمین، سال چهارم، شماره ۱۶
- عزتی، عزت الله، ۱۳۸۸: جغرافیای استراتژیک ایران، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی، چاپ اول.
- عزیزی، یوسف و عباس ملکی، ۱۳۸۹: سقف تولید نفت در جهان، نشریه علمی ترویجی راهبرد یاس، تهران، شماره ۲۴، زمستان ۸۹، ص ۲۰۱
- فولر، گراهام و رحیم فرانکه، ۱۳۸۴: شیعیان عرب: مسلمانان فراموش شده، ترجمه خدیجه تبریزی، قم، شیعه شناسی، چاپ اول
- متقی زاده، زینب، ۱۳۸۴: جغرافیای سیاسی شیعیان منطقه خلیج فارس، قم، شیعه شناسی، چاپ اول
- مجتهدزاده، پیروز، ۱۳۷۹: «ایده‌های ژئوپلیتیک و واقعیت‌های ایرانی»، نشرنی
- مومنی، فاطمه، ۱۳۸۵، «اهمیت بین المللی خلیج فارس در سده‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی» پژوهشنامه خلیج فارس، تهران، انتشارات خانه کتاب
- نامی، محمدحسن و علیرضا عباسی، ۱۳۸۸: تحلیل جایگاه ژئواکونومیک ایران در خاورمیانه، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال پنجم، شماره دوم،

- نامی، محمدحسن، ۱۳۸۷: ژئوپلیتیک خلیج فارس، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، چاپ اول
 - نکویی، سید احمد، ۱۳۸۸: تأثیر برجسته شدن نقش و هویت شیعیان بر جایگاه ایران در خاورمیانه، فصلنامه جهان اسلام، انتشارات مؤسسه مطالعات اندیشه سازان نور، شماره ۳۷: ص ۴۷
 - واعظی، محمود، ۱۳۸۸: ایران و اعراب، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
1. PEW Forum on religion&Publiclife,available onlineat
 2. www.Persian gulf studies